

MELİKŞAH'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA TERKEN HATUN'UN OĞLU MAHMUD'U SULTAN YAPMA ÇABALARI*

Nurulah YAZAR**

Özet

Veliht Ebû Şüca Ahmet babasından önce vefat ettiğinden Sultan Melikşah vefat ettiğinde Büyük Selçuklu tahtına kimin geçeceği belli değildi. Bu belirsizlikten yararlanmak isteyen Terken Hatun, oğlunu Selçuklu tahtına oturtabilmek için her türlü faaliyeti mubah görmüş ve her yolu denemiştir. Bu uğurda elindeki bütün imkânlarını sarf etti. Tek başına hedefine ulaşamayacağını düşündüğü durumlarda rakiplerini bertaraf etmek için ittifaklar kurdu. Bizde bu çalışmamızda Terken Hatun'un devlet yönetimini ele geçirebilmek için yaptığı entrikalarla dolu mücadeleyi inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Taht Mücadelesi, Terken Hatun, Berkyaruk,

Abstract

After Malikšāh's Death Terken Khatun's Efforts to Enthroned Her Son Mahmud

When Sultan Melikšah died to whom the Seljuk throne would pass was not certain because his heir to the throne Ebû Şüca Ahmet died before him. Terken khatun, who wants to take the advantage of this uncertainty, had seen all kinds of activities licit to enthrone her son to the Saljuk throne and has tried every way. She used all opportunities in her hands for this cause. She has established alliances for eliminating rivals when she thinks she cannot reach her goal alone. In this study, we search the khatun's struggle to capture administration of the state which intrigue-filled.

Key words: Throne Fights, Terken Khatun, Berkyaruk

1. Giriş

Sultan Melikşah'ın 485/1092'deki ölümü ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nde duraklama devri başlıyordu. Sultan, kendisine veliaht olarak Ebu Şücâ Ahmed'i belirlemişti. Ancak veliahdın beklenmedik ölümü (481/1088-89) ve Melikşah'ın da yeni veliahdını belirlemeden vefat etmesi Büyük Selçuklu Devleti'nde bir otorite boşluğunun doğmasına sebep oluyordu. Yaşanan bu boşluktan istifade edip tahta oturmak isteyen hânedân üyeleri harekete geçmiş, yaşa-

* Bu makale *Selçuklu Devleti'nde İsyancılar* (Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü) başlıklı tezinden hareketle hazırlanmıştır. (N. Yazar)

** Ar. Gör., Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi

nan taht mücadeleleri de duraklamanın en önemli nedenini teşkil etmiştir.

Veliaht Ebu Şücâ Ahmed'in ölümünden sonra vezir Nizamü'l-Mülk, yeni veliaht olarak Emir Yakutî'nin kızı ve aynı zamanda Azerbaycan emiri İsmail'in kardeşi olan Zübeyde Hâtun'un oğlu Berkyaruk'u destekliyordu.¹ Sultan Melikşah'a da Berkyaruk'un veliaht olması daha uygun geliyordu.² Ancak Melikşah'ın veliahdını belirlemeden vefat etmesi bir anlamda karışıklıkların da başlangıcı olmuştur.

Melikşah, Bağdat'ta vefat ettiği sırada geride tahtın muhtemel sahipleri olarak Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmut adlarında dört oğlu kalmıştı. Sultan vefat ettiği sırada ise yanında eşlerinden Terken Hâtun³ ve en küçük oğlu Mahmut bulunuyordu. Terken Hâtun bu fırsatı iyi değerlendirerek oğlunu tahta oturtmak ve devlet yönetimini ele geçirebilmek için elinden geleni yapıyordu. Hatta bu amaçla Sultan'ın öldüğünü gizlemiş ve cenazeyi de saklamıştı. Terken Hatun'un devlet yönetimini ele geçirebilmek amacıyla yaptığı entrikalar neticesinde Melikşah'ın cenaze namazı kılınmamış, adet olduğu halde taziyeye oturulmamış⁴ ve de atların kuyruğu kesilmemişti.⁵

Terken Hâtun, ordu komutanları ve askerlere milyonlarca dinar dağıtıp oğlu Mahmud'u destekleyeceklerine dair onlardan söz aldıktan⁶ sonra Mahmud adına hutbe okutması için Halife Muktedî'ye haber gönderdi. Selçuklu emir ve askerlerinin Melikşah'ın diğer oğullarını bırakıp da henüz 5 yaşında⁷

1 Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit.: Muhammed İkbâl, Leyden 1921, s. 134 (aynı eserin çevirisi: çev.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1957, s. 131); Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, haz.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1960, s. 49; Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, İran 1339, s. 437.

2 Râvendî, *age*, s. 134 (Türkçe çeviride s. 131); Reşidü'd-Din, *age*, s. 50.

3 Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tevrihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk. Suhey1 Zekar, Darü'l-Fikr, Beyrut 1995, Mahmud'un annesi olarak Zübeyde Hatun'un adını vermekte ve olayları Zübeyde Hatun'un üzerinden anlatmaktadır. Bk. c. IX, s. 643

4 İbnü'l-Cevzi, *age*, c. IX, s. 643; Ebu'l-Hasan Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1966, c. X, s. 211; çev.: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, c. X, s. 182.

5 Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, haz.: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, c. II, s. 29.

6 El-Feth Ali b. Muhammed Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra*, "çev.: Kıvameddin Burslan", *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 83; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 211 (Türkçe çeviride c. X, s. 181); İsmail b. Ali b. Muhammed Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebu'l-Fida, Muhtasar fi Tarihu'l-Beşer*, Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1286, c. II, s. 213

7 Mahmud'un yaşını İbnü'l-Cevzi 5 yıl 10 ay (İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, c. IX, s. 643), İbnü'l-Esîr ve Ebu'l-Fidâ 4 yıl birkaç ay (İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, c. X, s. 184; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, c. II, s.

olan Mahmud'u desteklemelerinin arkasında annesi Terken Hâtun'un Sultan Melikşah'ın sağlığında da sözünün geçerli olması, emirleri yanına çekebilmek için bol miktarda para dağıtması ve Karahanlı soyundan olması yatmaktaydı.⁸ Ancak Halife, Mahmud'un yaşının küçük olduğunu ve devleti yönetemeyeceğini belirterek Mahmud adına hutbe okutmayı reddetti ve onun sultanlığını kabul etmedi.⁹ Bunun üzerine Terken Hâtun, oğlu adına hutbe okutabilmek için Halife'yi kendisini hilafet tahtından indirip yerine torunu Cafer'i halife yapmakla tehdit etti.

Halife, Terken Hâtun'un Cafer'i halife yapma girişimlerinden ve onun için İsfahan'da özel bir saray inşa edilerek "Emirü'l-Mü'minin" diye hitap edildiğinden haberdârdı.¹⁰ Bu yüzden Terken Hâtun'un bu meseleyi alevlendirmesinden korkuyordu. Bu sırada Terken Hâtun, Cafer'i hilafet makamına gönderdi ve isteklerini bir kez de onun aracılığıyla Halife'ye ilettili.

Terken Hâtun'un tehditlerini ciddiye alan Halife Muktedi, muhtemelen kendi makamını da korumak düşüncesiyle, Mahmud adına hutbe okutmayı kabul ettiyse de birtakım şartlar ileri sürdü.¹¹ Buna göre, saltanat ismen Mahmud'a ait olacak, ordu kumandanlığı, ülke ve halkın idaresi ise Emir Üner'in kontrolüne bırakılacak ve o bu konuda Vezir Tacü'l-Mülk'ün direktiflerine göre hareket edecekti. Âmillerin tayini ve vergilerin toplanması da aynı şekilde Tacü'l-Mülk'e ait olacaktı.¹²

Terken Hâtun bu cevabı yadırgamasına rağmen, devrin büyük âlimi Gazali'nin Terken Hatun'un sultan yapmaya çalıştığı çocuğun hükümdar olamayacağına dair fetva vermesi¹³ üzerine oğlunu sultan yapabilmek için Halife'nin şartlarını kabul etmek zorunda kaldı. Ayrıca başka bilginlerden de oğlu lehine fetva alan Terken Hâtun, 22 Şevval 485/25 Kasım 1092 Cuma günü oğlu Mah-

213); Reşidü'd-Din 6 yıl (Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, s. 55); Ahmed b. Mahmud 5 yıl 10 ay (Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, s. 30), olarak kaydetmiştir.

8 Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır Hüseyinî, *Ahbârü'd-Deveti's-Selçukiyye*, "çev.: Necati Lugal", TTK Basımevi, Ankara 1943, s. 52; *Bundârî*, *age*, s. 83.

9 Râvendî, *age*, s. 139 (Türkçe çeviride s. 136); Reşidü'd-Din, *age*, s. 55; Kazvînî, *age*, s. 440.

10 Râvendî, *age*, s. 140 (Türkçe çeviride s. 137); Reşidü'd-Din, *age*, s. 56.

11 Ravendî, *age*, s. 140 (Türkçe çeviride s. 137)

12 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 214; (Türkçe çeviride s. 184)

13 Köymen, Gazali'nin Mahmut lehine fetva verdiğini belirtmektedir (Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 73).

mud adına Bağdat'ta hutbe okutmayı başardı.¹⁴

Bu küçük hükümdara "Nasirü'd-Dünya ve'd-Din" lakabı verilmişti. Bağdat'taki Selçuklu emir ve askerleri de Mahmud'un sultanlığını kabul ettiler. Askerler üç sebepten Mahmut'a biat ettiler:

1. Annesi Terken Hâtun'un Melikşah zamanından itibaren ülkenin bütün işlerinde sözü geçerli idi ve daima askerlere başta bulunuyordu.
2. Terken Hâtun, Karahanlılar ailesine mensuptu.
3. Bütün servet Terken Hâtun'un elinde idi ve hepsini cömertçe askerlere dağıtmıştı.¹⁵

Oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtına oturtabilmek için büyük bir ihtiras içinde olan Terken Hâtun, devlet hazinesinin kapılarını sonuna kadar açmış ve yaklaşık 20 milyon dinar harcamıştı.

Bağdat'ta bunlar yaşanırken Melikşah'ın en büyük oğlu ve kaynaklarımıza göre veliaht adayı Berkıyaruk, İsfahan'da bulunuyordu. Terken Hâtun, oğlunun sultanlığı için tehlikeli gördüğü Berkıyaruk'u tutuklatmak için Musul emiri Kıvamü'-Devle Kürboğa, Emir Üner ve Emir Kamac'ı (Kumac)¹⁶ derhal İsfahan'a gönderdi.¹⁷ Kendisi de oğlu Mahmut, Tacü'l-Mülk ve beraberindeki ordu ile İsfahan'a doğru yola çıktı.

Emir Kürboğa, Sultan'ın mührünü göstererek sanki O'nun emriymiş gibi kaleyi teslim alarak Berkıyaruk'u tutukladı.¹⁸ Fakat Melikşah'ın ölüm haberini duyan Nizamü'l-Mülk'ün adamları (Nizamîyye), vezire ait silah depolarını yağmalayarak ayaklandılar ve Berkıyaruk'u hapsedildiği yerden çıkararak sul-

14 İbnü'l-Cevzi, *age*, c. IX, s. 643; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 214 (Türkçe çeviride c. X, s. 184); Râvendî, *age*, s. 140 (Türkçe çeviride s. 137); Reşidü'd-Din, *age*, s. 56; İmam Zahir'ed-Din Nişaburî, *Selçuk-nâme*, haz.: Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran 1332, s. 35; Kazvîni, *age*, s. 440; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press 1968, c. V, s. 103; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 17. Ahmed b. Mahmud, bu olaylardan hiç bahsetmemiş ve Halife'nin Mahmud'a baş sağlığı dileyip onun adına sikke kestirdikten sonra hutbe okuttuğunu yazmıştır. Bk. *age*, c. II, s. 30

15 Hüseyinî, *age*, ss. 51-52.

16 İbnü'l-Cevzi, *age*, c. IX, s. 643; Kazvîni, *age*, s. 440.

17 İbnü'l-Cevzi, *age*, c. IX, s. 643; Râvendî, *age*, s. 140 (Türkçe çeviride s. 137); Bundârî, s. 84; Reşidü'd-Din, *age*, s. 56; Kazvîni, *age*, s. 440; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 214-215; (Türkçe çeviride s. 184); Özeydin, *age*, s. 18.

18 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 210 (Türkçe çeviride c. X, ss. 181-182)

tan ilân edip adına hutbe okuttular.¹⁹ Nizamîye askerleri, Terken Hâtun ve Mahmud'un İsfahan'a yaklaştıklarını haber aldıkları zaman Berkkyaruk'u himaye edip gece olunca şehirden çıkarak Rey'e hareket ettiler.²⁰

Nizamü'l-Mülk'ün adamlarından Erkuş da askerleriyle onlara katıldı. Erkuş ve Nizamîye kuvvetlerinin Tacü'l-Mülk'den nefret etmeleri, onları Berkkyaruk'u desteklemeye yöneltmişti.²¹ Çünkü Tacü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ü öldürtmekle suçlanıyordu. Bu sebeple onlar, Berkkyaruk'u destekleyerek onun üstünden Nizamü'l-Mülk'ün intikamını almayı hedefliyorlardı.

Nizamü'l-Mülk'ün yandaşları, Berkkyaruk'u daha önce ona atabeglik yapmış olan Gümüştekin Candar'ın²² yanına götürerek beraber Rey'e hareket ettiler.²³ Rey şehrinin reisi ve Nizamü'l-Mülk'ün damadı olan Ebu Müslim, kıymetli taşlar ve altından işlenmiş tacı Berkkyaruk'un başına koyarak onu sultan ilân etti.²⁴ Rey'de bulunduğu süre içerisinde Berkkyaruk'un yanında 20.000²⁵ asker toplandı.

Nizamü'l-Mülk'e bağlı askerler bir araya gelince Taberek kalesini kuşattılar ve zorla ele geçirdiler. Bunun üzerine Terken Hâtun, Berkkyaruk'un daha fazla güçlenmesini engellemek için Emir Kürboğa, Emir Ünner ve Emir Kumac²⁶ ile birlikte Bağdat'tan İsfahan'a geldi.²⁷ İki ordu Burucerd yakınlarında karşılaştıklarında Terken Hâtun'un ordusundaki Emir Yelberd, Gümüştekin Candar ve diğer bazı emirler Berkkyaruk tarafına geçtiler.²⁸ Son katılımlarla iyice güçlenen Berkkyaruk, 10 Zilhicce 486/11 Ocak 1093 tarihindeki bu mücadeleden galip

19 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 215 (Türkçe çeviride c. X, s. 185).

20 İbnü'l-Cevzi, *age*, c. IX, s. 643; Bundârî, *age*, s. 84; Reşidü'd-Din, *age*, s. 56; Nişaburî, *age*, s. 35; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 215 (Türkçe çeviride c. X, s. 185); Özeydî, *age*, s. 18.

21 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 215 (Türkçe çeviride c. X, s. 185); Ebu'l-Fidâ, *age*, c. II, s. 213.

22 İbnü'l-Esîr, Gümüştekin Candar'ın Berucird'deki savaş sırasında Berkkyaruk'un tarafına geçtiğini nakleder (İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, c. X, s. 215 (Türkçe çeviride c. X, s. 185)).

23 Hüseyinî, *age*, s. 52; Râvendî, *age*, s. 140 (Türkçe çeviride s. 137); Reşidü'd-Din, *age*, s. 56; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 215 (Türkçe çeviride c. X, s. 185).

24 Râvendî, *age*, ss. 140-141 (Türkçe çeviride s. 137); Reşidü'd-Din, *age*, s. 56; , S. G Agacanov, *Selçuklular*, Rusça'dan çev.: Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006, s. 184; Özeydî, *age*, s. 18-19.

25 Nişaburî(*age*, s. 35), bu sayının 10.000 kişi olduğunu söylemektedir.

26 Kazvinî, *age*, s. 440.

27 Reşidü'd-Din , *age*, s. 56.

28 İbnü'l-Cevzi, *age*, c. IX, s. 644; İbnü'l-Esîr, c. X, s. 215 (Türkçe çeviride c. X, s. 185).

ayrıldı. Mağlup olan Terken Hâtun ise İsfahan'a çekilmek zorunda kaldı.²⁹ Savaş sırasında esir alınan Terken Hatun'un veziri Tacü'l-Mülk daha sonra öldürülmüştür.³⁰

Berkyaruk da onların ardından gelerek 16 Zilhicce 486/17 Ocak 1093 tarihinde İsfahan'ı kuşattı.³¹ Zor durumda kalan Terken Hâtun, askerlerini savaşmaya ikna edebilmek ve yanında tutabilmek için cömertçe para dağıtıyordu.³² Uzun süren kuşatmadan sonra Terken Hâtun, ileri gelen adamlarından Mecdü'l-Mülk, Emir Üner ve Bilge Beg'in tavsiyelerine uyarak Berkyaruk ile barış yapmayı kabul etti. Berkyaruk'a şehri kuşatmaktan vazgeçip geri çekildiği takdirde babası Sultan Melikşah'ın mirasından 500.000 dinar vererek anlaşmayı teklif etti.³³

Malî açıdan zor bir durumda olan Berkyaruk da bu anlaşmayı kabul etmekte tereddüt etmedi.³⁴ Varılan anlaşmaya göre, İsfahan ve Fars eyaletleri kendisi ile oğlu Mahmud'a bırakılıyor; Berkyaruk ise, Sultan olarak kabul ediliyor ve diğer eyaletler onun hükmü altında kalıyordu.³⁵ Anlaşma sonrası Berkyaruk kuşatmayı kaldırdı.³⁶

2. Terken Hâtun-İsmail bin Yakutî İttifakı

Terken Hâtun, Berkyaruk ile giriştiği savaşta mağlup olmasına rağmen hiçbir şekilde oğlu Mahmud'u tahta çıkarma arzusundan vazgeçmiyor ve işbirliği yapabileceği birilerini arıyordu. Bu amaçla, Berkyaruk'un dayısı Azerbaycan emiri İsmail b. Yakutî'ye haber gönderip, kendisiyle evlenmek istediğini söyle-

29 Gregory Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, çev.: Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 334; Kazvîni, *age*, s. 440 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 215 (Türkçe çeviride c. X, s. 185); Ahmed b. Mahmud, *age*, c. II, s. 31; Özeydin, *age*, s. 19.

30 İbnü'l-Cevzi, *age*, c. IX, s. 644; Ebu'l-Fidâ, *age*, c. II, s. 213.

31 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, ss. 215-216 (Türkçe çeviride c. X, s. 185); Râvendî, *age*, s. 141 (Türkçe çeviride s. 138); Reşidü'd-Din, *age*, s. 57; Ebu'l-Fidâ, *age*, c. II, s. 213; Agacanov, *age*, s. 185.

32 Râvendî, *age*, s. 141 (Türkçe çeviride s. 138); Reşidü'd-Din, *age*, s. 57.

33 Râvendî, *age*, s. 141 (Türkçe çeviride s. 138); Reşidü'd-Din, *age*, s. 57; Kazvîni, *age*, s. 440; Özeydin, *age*, s. 19.

34 Râvendî, *age*, s. 141 (Türkçe çeviride s. 138); Reşidü'd-Din, *age*, ss. 56-57;

35 Ahmed b. Mahmud, *age*, c. II, s. 31; K. V. Zettersteen, "Berkyaruk.", *İA.*, c. II, İstanbul 1949, s. 556-vd.

36 Râvendî, *age*, s. 141 (Türkçe çeviride s. 138) Reşidü'd-Din, *age*, s. 57; Kazvîni, *age*, s. 440; Özeydin, *age*, s. 20.

di ve birçok mal ve silah vaat ederek Berkyaruk ile olan mücadelesinde kendi tarafında yer almaya çağırdı.³⁷ Bu fırsattan faydalanarak Selçuklu tahtına geçmeyi ümit eden İsmail b. Yakutî, Terken Hâatun'un teklifini kabul ederek Türkmenler ve diğer kavimlerden oluşan büyük bir ordu hazırladı. Savtekin ve adamları da süvari birlikleriyle ona katıldı. Ayrıca Terken Hâatun da Kürboğa ve diğer emirleri büyük bir orduyla İsmail b. Yakutî'nin yardımına gönderdi.

Sultan Berkyaruk, İsmail b. Yakutî ile Terken Hâatun arasındaki anlaşmayı öğrendiğinde dayısı ile savaşmak için harekete geçti. İki taraf, 486 yılı başlarında/Şubat 1093 Kerec yöresinde karşılaştılar.³⁸ Savaştan önce Emir Yelberd ve bazı emirler Berkyaruk'un tarafına geçti ve onun safında yer aldılar.³⁹ Emirlerin taraf değiştirmesiyle gücü azalan İsmail b. Yakutî, mağlup olarak İsfahan'a çekilmek zorunda kaldı.⁴⁰

Terken Hâatun, giriştiği savaşta mağlup olmasına rağmen Berkyaruk'a karşı kendi tarafında yer alıp onunla mücadele eden İsmail b. Yakutî'yi hürmetle karşıladı. Adına hutbe okutarak kestirdiği sikkelere oğlu Mahmud'dan sonra onun adını koydurdu.⁴¹ Çok geçmeden de ikili evlenmek üzere harekete geçtiler. Ancak başta devlet işlerini yöneten başkomutan Emir Üner olmak üzere emirlerin hepsi bu evliliğe karşı çıktılar ve İsmail b. Yakutî'nin yanlarından ayrılmasını istediler. Onlar, İsmail b. Yakutî'nin yönetimi ele geçirmesinden ve kendi güçlerinin azalmasından korkuyorlardı. Neticede İsmail b. Yakutî, Terken Hâatun'un yanından ayrılmak zorunda kaldı.

İki ateş arasında yalnız kalan İsmail b. Yakutî, bu kez de kız kardeşi Zübeyde Hâatun'a haber göndererek onlara katılmak istediğini bildirdi. Zübeyde Hâatun bu isteği kabul edince, İsmail b. Yakutî de Recep 486/Ađustos-Eylül 1093

37 Râvendî, *age*, s. 142 (Türkçe çeviride s. 138); Reşidü'd-Din, *age*, s. 57; Kazvinî, *age*, s. 440; Nişaburî, *age*, s. 36; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 224 (Türkçe çeviride c. X, s. 192).

38 Râvendî, *age*, s. 141 (Türkçe çeviride s. 138); Kazvinî, *age*, s. 440; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 224 (Türkçe çeviride c. X, s. 192).

39 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 224 (Türkçe çeviride c., s. 192); Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel*, haz.: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 73; Özaydın, *age*, s. 21.

40 Nişaburî, *age*, s. 36; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 224 (Türkçe çeviride c. X, s. 192); Reşidü'd-Din, *age*, s. 57. Kazvinî (*age*, s. 440) ve Râvendî (*age*, s. 141; Türkçe çeviride s. 138), İsmail b. Yakutî'nin savaşta esir edildiğini ve aynı yılın Ramazan ayında öldürüldüğünü belirtmektedirler.

41 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 224 (Türkçe çeviride c. X, s. 192); Müneccimbaşı, *age*, s. 73; Özaydın, *age*, s. 22.

tarihinde Berkyaruk ve taraftarlarının yanına gitti.⁴²

İsmail b. Yakutî'nin buradaki misafirliği de kısa sürdü. O, Selçuklu emirlerinden Gümüştekin Candar, Aksungur ve Bozan ile baş başa oldukları bir sohbet sırasında, Berkyaruk'u öldürterek saltanatı ele geçirmeyi düşündüğünü açıkladı. Doğal olarak da bu sözler onun sonunu hazırladı. Terken Hâtun'u destekleyen emirler gibi, Berkyaruk'u destekleyen emirler de sahip oldukları gücü ve etkinliği kaybetmekten korktular ve İsmail b. Yakutî'yi öldürdüler.⁴³ Daha sonra Zübeyde Hâtun'un yanına gelerek İsmail b. Yakutî'nin asıl amacının, Berkyaruk'u öldürerek tahta geçmek olduğunu, buna engel olmak için de onu öldürdüklerini anlattılar. Olanları öğrenen Zübeyde Hâtun, kardeşinin öldürülmesine ses çıkarmadı.⁴⁴

Oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak için giriştiği mücadelede Berkyaruk'a yenilen, İsmail b. Yakutî ile yaptığı birleşmeden de sonuç alamayan Terken Hâtun, Melikşah'ın ölümü üzerine, gözünü Büyük Selçuklu tahtına diken Suriye meliki Tacu'd-Devle Tutuş Tutuş'a gönderdiği mektupta kendisine evlenme teklif etti ve ülkeyi birlikte idare etmeyi önerdi. Bunun üzerine Berkyaruk'tan önce başkent İsfahan'a ulaşmak isteyen Tutuş, yeni bir taktikle Diyarbakir'den Ahlat ve Azerbaycan yönüne yola çıktı ve Hemedan'a kadar geldi. Burada Terken Hatun'la birleşerek Berkyaruk'a karşı ortak bir mücadele başlatacaklardı. Aynı maksatla İsfahan'dan Hemedan'a doğru yola çıkan Terken Hâtun ise yolda hastalanarak geri dönmek zorunda kaldı. Bir süre sonra da Ramazan 487/Eylül-Ekim 1094 tarihinde vefat etti.⁴⁵ Terken Hâtun'un ölümünden sonra ona bağlı emirlerden bir kısmı Berkyaruk tarafına geçerken, büyük bir kısmı da

42 Râvendî, *age*, s. 141 (Türkçe çeviride s. 138); İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 224 (Türkçe çeviride c. X, s. 192); Özeydin, *age*, s. 22.

43 Râvendî, *age*, s. 141 (Türkçe çeviride s. 138); İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 224 (Türkçe çeviride c. X, s. 192). Urfalı Mateos, İsmail b. Yakutî'nin Bozan ve Aksungur'un ihaneti sonucunda öldürüldüğü kaydetmektedir (, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev; Hrant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 1962, s. 182). Râvendî de İsmail b. Yakutî'nin Ramazan ayında Sultan'ın emriyle öldürüldüğünü belirtmiştir (Râvendî, *age*, s. 142; Türkçe çeviride s. 139).

44 İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 224 (Türkçe çeviride c. X, s. 192); Münecimbaş, *age*, s. 73.

45 İbnü'l-Cevzi, *age*, c. X, s. 9; Ravendi, 142 (Türkçe çeviride s. 139); Reşidü'd-Din, *age*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *age*, c. X, s. 240 (Türkçe çeviride c. X, s. 203); Münecimbaş, *age*, s. 75; Azimi, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (430-538/1038/39-1143/44), "Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile yayınlayan. Ali Sevim", TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 34

Tutuş'a katıldı.⁴⁶

Kaynakça

- Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Rusça'dan çev.: Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, haz.: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (430-538/1038/39-1143/44), Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile haz.: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press 1968.
- Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev.: Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, çev.: Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1987.
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, *Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Darü't-Tibaati'l-Amire, 1286.
- Hüseynî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, TTK Basımevi, Ankara, 1943.
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, tahk.: Suheyli Zekkar, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1995
- İbn'ül-Esîr, Ebu'l-Hasan, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966; çev.: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebu Ya'lâ Hamza, *Zeyl-ü Tarih-i Dımaşk*, Beyrut 1908.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, İran 1339.
- Müneccimbaşı, Ahmet b. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel*, haz.: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.
- Nişaburî, İmam Zahir'ed-Din, *Selçuk-name*, haz.: Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran 1332.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkjaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit.: Muhammed İkbâl, Leyden, 1921; çev.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1957.
- Reşidü'd-Din, Fazlullah, *Cami'ut-Tevârih*, haz.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara, 1960.
- Sevim, Ali, Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- , "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Belleten*, c. XXVII, S.107, Ankara 1966.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, "yay. Ali Sevim", TTK Basımevi, Ankara 1968.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev.: Hrant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 1962.
- Zettersteen, K. V., "Berkjaruk.", *İA.*, İstanbul, 1949, c. II, s.556-vd.

46 Urfalı Mateos, *age*, s. 183; Ebu Ya'lâ Hamza el-Kalânîsî, *Zeyl-i Tarih-i Dımaşk*, Beyrut 1908, s. 127; Nişaburî, *age*, s. 36; Özaydın, *age*, s. 40.

OSMANLI MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE İNGİLTERE'NİN ROLÜ (1789–1876)

Zekeriya IŞIK*

Özet

Lale Devri Osmanlı Devleti'nde Batı'ya açılan ilk pencere, Avrupa'ya gönderilen ilk elçimiz 28 Çelebi Mehmet Efendi'nin gözleri ise Batı'ya onu anlamak amacıyla bakan ilk Türk gözleridir. Bu, şüphesiz Avrupa'daki büyük değişimle alakadar olmak için çok geç kalındığının açık bir göstergesiydi. Lale Devri'nin açtığı yolda ilk büyük adımı III. Selim attı. Padişah, geleneğe itiraz edemediyse de yeniliği hararetle bir şekilde savunmaktaydı. II. Mahmut ise Osmanlı'nın kurtuluşunun çok güçlü ve köklü olan gelenek kadar köklü bir yenilikle olacağını anlamıştı. Osmanlı aydın ve devlet adamı iç ve dış baskıların da etkisiyle son kararını vermişti, modernleşme şarttı. İhtilaf ise modernleşmenin miktarı konusundaydı. İngiltere'nin Osmanlı modernleşme sürecine bakışı kısmen olumlu ve destekleyici olmuştur. Bu, stratejik bakış açısı, modernleşme çabalarını Osmanlı'nın ayakta kalması Doğudaki İngiliz çıkarlarına bekçilik yapabilecek kadar bir kudrete sahip olması için reformlar yapılması şeklinde algılıyordu. İşte çalışmamızda 19. asırda, Osmanlı ile İngiltere'nin kaderlerinde kesişen ve ayrılan yolların Osmanlı modernleşmesi üzerindeki etkileri izaha çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, modernleşme, İngiltere, Tanzimat, I. Meşrutiyet.

Abstract

Britain's Role in Modernisation of the Ottomans (Between 1789 and 1876)

The Tulip Period is the first window for the Ottoman state opened to the Western. The eyes of the first Ottoman ambassador to Europe, namely 28 Çelebi Mehmet Efendi, were the first Turkish eyes looking at the West to comprehend it. This, of course, is the clear indicator emphasising the fact that it was too late to deal with the changes observed in Europe. The first substantial step on the way paved through the Tulip Period was taken by Selim III. The Padishah failed to raise objection against the traditions but strongly defended the modernity. Mahmut II came to understand that the salvation of the Ottomans would be based on radical changes in addition to the strong and deeply rooted traditions. The Ottoman intellectuals and statesmen reached to the final decision with the domestic and international pressures. The dispute was focused on the extent of the modernization. The British approach to modernization process in Ottoman Empire was partially affirmative and supportive. Strategically, the efforts for modernization were perceived from British statesmen as reforms to let the Ottomans survive and have the strength to guard the British interests within the East. In our study, it was aimed to explain the effects of the intersecting and departing ways of Ottomans and Britain in 19th century.

Key words: Ottoman State, modernization, Britain, Reforms, 1st Constitution.

* Yakınçağ Tarihi Bilim Uzmanı, Tarih Öğretmeni.

Bu makale, *19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası ve Bu Politikanın Belirlenmesinde İngiltere'nin Rolü* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırkkale Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırkkale 2002) adlı çalışmamdan yararlanılarak hazırlanmıştır. (Z. Işık)

1. Giriş

Osmanlı siyaseti bütün olarak düşünüldüğünde “klasik dönem” ve gerileme sürecinde değişen ya da en azından bir değişim süreci sonucunda ortaya çıkan “yeni dönem” Osmanlı siyaseti olmak üzere iki aşamada değerlendirilmektedir. Devletin asırlarca süren hayatı boyunca önceleri klasik Osmanlı siyaseti etkisini sürdürmüş, ardından değişen dünyada yetersiz ve eski kalan Osmanlı siyaseti bir mecburiyetin sonucunda bütün teşkilat ve teşrifat usulleriyle değiştirilmeye çalışılmıştır. Bundan sonraki dönemde Osmanlı siyasi arenası, içeride devlet erkânı ve toplumun ikiye ayrılması sonucunda, yeniliği zorunluluk olarak görenler ile her sorunun çözümünü geleneksel yapıda gören kesim arasındaki amansız mücadelelere sahne olmuştur.

18. yüzyıl Osmanlı yenilik hareketi, bir önceki yüzyıldan farklı olarak ilk kez Avrupa’ya açılma, Batı’nın bilim ve teknik alandaki üstünlüğünden faydalanma fikrini benimsemiş olarak daha gerçekçi ve daha ileri bir karakter taşımaktadır. Aslında bu dönem Osmanlı yöneticileri, Batı’daki gelişmeleri fark etmişler ancak henüz Batı’yı çok iyi tanımadıkları için bunun sadece askeri alanla sınırlı olduğunu zannetmişlerdir. 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Batı Avrupa’daki entelektüel gelişmenin ana seyrinin dışında kalmıştır. Bu nedenle Osmanlı medeniyeti aydınlanma müddetince Avrupa’da geçerlilik kazanmış olan siyasi fikirlerin ürünlerinden mahrum olmuştur.¹ Bu sebeptendir ki koskoca bir asır Osmanlı modernleşme hareketi, matbaanın kurulması, Batı tarzı mimariden yararlanılarak birtakım eserlerin inşası gibi bazı istisnaları hariç askeri konular etrafında dönüp durmuştur.

19. yüzyılda ise Avrupa’yı tanıyan Osmanlı bürokrati, hemen her alanda batılı teşkilat ve teşrifat usullerinin yararlılığına inanan ve nihayet Osmanlı devlet aygıtının ancak büyük değişim ve dönüşümle kurtarılacağını fark eden bir noktaya ulaşmıştır. III. Selim’in geleneğe rağmen yeniliğe hız kazandırması, II. Mahmut’un geleneğe meydan okuyarak köklü reformlara girişmesi, Tanzimat bürokratlarına ilham kaynağı olmuştur. Mustafa Reşit Paşa’dan (ölümü 1858), Ali Paşa (ölümü 1871) ve Fuat Paşa’ya (ölümü 1868) kadar,² Tanzimat’ın aktörleri adresi neresi olursa olsun ancak yönü Batı olmak koşuluyla köklü modernleşme çabaları içerisinde olmuşlardır.

1 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 15

2 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev.: Yasemin Gönen, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 63

19. yüzyıl boyunca "Osmanlı topraklarının bütünlüğü" siyaseti güden İngiltere Osmanlı modernleşmesi hususunda da başı çeken ülke olmuştur. Tanzimat'ın mimarı Reşit Paşa fermanın ana temasını İngiliz Büyükelçisi Lord Canning ile beraber çalışarak belirlemiştir. Diğer taraftan İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston Osmanlı modernleşmesinin yetersizliği konusunda Osmanlı Sadrazamı Reşit Paşa'yı tehdit edecek kadar Osmanlı siyasetine müdahildir.³ Zira sömürge çağı olan bu sırada Osmanlı denge siyasetinin merkezinde İngiltere varken, İngiltere'nin Doğu siyasetinin odağında ise Osmanlı vardır. Aslında pek istemeseler de her iki ülke kısmen de olsa birbirlerine göre hareket etmek zorunda kalmışlardır.

İngiltere'nin temel olarak ilgilendiği konu, Osmanlı ülkesinin jeopolitik önemidir. Bu dönemde Fransa, Hindistan'a sahip değildir bu nedenle İngiltere gibi sürekli Osmanlı'yı gözetmek zorunda kalmamıştır. Çıkarları doğrultusunda 19. yüzyıl boyunca Rusya ya da Osmanlı yanında yer alabilmekte, hatta padişahın otoritesine karşı isyan edenleri, emelleri istikametinde kullanmaya çalışmaktadır. Oysa İngiltere Hindistan'ın sahibi zengin kaynakların imtiyazlısıdır. Şu halde İngiltere için Hindistan'a güvenle ulaşmak, Osmanlı coğrafyasının korunmasıyla mümkün olacaktır. Aksi takdirde padişahın daha güçlü devletler tarafından Hindistan yolları ele geçirilirse, İngiltere ile Hindistan'ın tarihi bağları kopma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Diğer taraftan zayıf olan padişah, İngiliz Krallığına istemediği kadar siyasi, hukuki, ticari ve ekonomik imtiyazlar tanımıştır. Bu sebeple söz konusu dönemde Kralın İstanbul üzerinde saygın ve etkin bir nüfuzunun olduğu göze çarpmaktadır.

Bütün bu gerçekler ortada dururken, Osmanlı topraklarının Rusya ve Fransa tarafından parçalanması, İngiliz çıkarlarının da kaybolması demektir. Kaldı ki Osmanlı sadece Hindistan'a gidecek yol ya da ülkesinde İngilizlere çıkarlar bahşeden bir hazine de değildir. Aynı zamanda padişah, Rusların Akdeniz'e ve Balkanlara inmesine, İngiliz çıkarlarını tehdit etmesine engel olabilecek en geçerli tedbirdir. Öyle ise Osmanlı Devleti dışarıda Rusya ve Fransa'ya karşı, içeride ise yozlaşmış geleneksel kurum ve kuruluşların devleti çökertmesine karşı korunmalıdır. Dışarıda yapılması gerekenler uluslar arası dengeler müsaade ettiği kadarıyla yapılmaya çalışılmaktadır, içeride yapılması gereken ise gelenek yerine yeniliğin, Batılı teşkilat ve teşrifat usullerinin inşasıdır. İşte İngiltere bu sebeplerle 19. yüzyıl boyunca sık sık Osmanlı modernleşmesine

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1994, c. 5, s. 230

olumlu anlamda müdahil olacaktır.

2. III. Selim'den I. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Modernleşmesi Üzerinde İngiltere'nin Rolü

Osmanlı modernleşme sürecinin özünde askeri tedbir sorunu yatar: Sürüp giden askeri mağlubiyetler ve toprak kayıpları Osmanlıları, Batı'nın askeri üstünlüğünün altında yatan amilleri aramaya teşvik etmiştir. Osmanlı Devlet adamları XVII. Yüzyılın başlarında imparatorluk yönetiminin pek çok eksiği olduğunu fark etmişlerdi, imparatorluğun çökmekte olduğunu anladıklarında ise hissettikleri şok, peş peşe gelen felaketlerin sebep olduğu travma çok ciddi ve acı vericiydi. İşte Osmanlı gerilemesinin dehşet verici bir şekilde fark edilişi bütün Osmanlı reformlarının gerisindeki itici gücü teşkil etmiştir.⁴ Zira Osmanlı modernleşmesi anlaşılacağı üzerine sadece devletin hali hazırdaki kurumlarının çağdaştırılması amacıyla ortaya atılmış bir fikirler ve uygulamalar yumağı değildi. Osmanlı modernleşmesi bundan daha çok zaruretin, çağdaş batı karşısında geri kalmışlığın yarattığı sıkıntıların ortadan kaldırması amacıyla ortaya atılmıştı.

Osmanlı modernleşmesinin Karlofça ve Pasorofça yenilgileri ardından Avrupa'ya açılan ilk pencere olarak kabul edilen Lale Devri ıslahatları ile başladığı görülür. Bu yenileşme çalışmaları tam anlamıyla bir batılılaşma hareketi olarak kabul edilebilecek kadar geniş çapta olmasa da bazı alanlarda Avrupa'nın daha ileri olduğunun kabul edilmesi bile Osmanlı modernleşmesinin giderek Batılı karakter kazanmasında etkili olmuştur. Nitekim 1774 Küçük Kaynarca yenilgisinden sonra III. Selim'in, kendisinden önceki dönemlere göre daha köklü ve daha kapsamlı sayılabilecek bir modernleşme hamlesi olan Nizam-i Cedit hareketini ortaya çıkarma konusunda ısrarcı davrandığı⁵ görülmüştür.

III. Selim Dönemi, şartlar gereği Osmanlı gerilemesinin daha belirginleştiği bir dönemdir. Padişah, geleneğe rağmen yeniliği hayatı pahasına hem savunmuş hem de bu yolda gerekli gördüğü reformları ısrarla yapmaya çalışmıştır. Zira padişah daha veliaht iken Osmanlıya en uygun reform tipi konusunda XIV. Louis ile mektuplaşmış hatta Fransa sarayına gizlice şahsi bir elçi de gön-

4 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, ss. 158–159

5 Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1994, ss. 21–22

dermiştir.⁶ Yine onun açtığı daimi ikamet elçilikleri Batı'yı tanıyan, buradaki gelişmelerin farkında olan bir devlet adamları tayfasının yetişmesinde etkili olmuş, bu devlet adamları II. Mahmut ve Tanzimat Dönemi reformlarının başrol oyuncuları olmuşlardır.⁷ II. Mahmut ile başlayan köklü reformlar ise Osmanlı Avrupa'sı ve Osmanlıya bağlı bir eyalet olan Mısır'daki yapıcı modernleşmenin aksine, Osmanlı merkezinin (İstanbul'un) geri kalmışlığını ortadan kaldırmak, imparatorluğun geri kalanına güç ve otoritesini tanıtmak amacıyla yapılmıştır.

Osmanlı Avrupa'sı Balkanlarda görülen yenileşme ve büyük değişim hareketi, Avrupa ülkelerine sınır olmanın verdiği avantajla doğal sürecinde gelişmiştir. Özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı bu bölgede yaşayan ulusları kuvvetlendirmek amacıyla yenileşme hareketlerine siyasi, zaman zaman da askeri destek vermişlerdir. İngiltere'nin 19. yüzyılın sonlarında Osmanlıyı gözden çıkarmasıyla birlikte Balkanlarda ve Kafkaslarda küçük devletler kurma emeli, bu ülkelerin gelişmelerine katkı sağlamasında etkili olmuştur.⁸

Bütün bu gelişmelere bir de Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın büyük çıkışı ve modern ve güçlü Mısır'ı inşa etmesi eklenince Osmanlı Payitahtı, ıslahat yapma konusunda taşranın gerisinde kalmış olma telaşı ile harekete geçmek zorunda kalmıştır. II. Mahmut'un girişimlerinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın çıkardığı Mısır sorunu başlıca ilham kaynağı olmuştur.⁹ Zira bu haliyle İstanbul ne Mısır'a ne de Osmanlı Avrupa'sına uzun süre hâkimiyetini kabul ettiremeyeceğinin farkına varmıştır.

Osmanlı modernleşmesinin temel gayesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun birlik ve bütünlüğünü korumaktı. Aslında bu durum bile bir mecburiyetin, Sanayi İnkılâbı ile Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı fikri, siyasi ve ekonomik gelişmelerin devleti dağılma sürecine sokmasının bir neticesiydi. Devlet bir taraftan içten içe kanayan siyasi, askeri ve idari sorunların açtığı yaraları sarmaya çalışırken, diğer taraftan da Avrupa'nın ve özellikle de Rusya'nın üstün

6 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 163

7 Geniş bilgi için bk. Kuran, *age*, ss. 13–18

8 Bu dönemde İngilizlerin Balkan ulusları üzerinde Osmanlıya karşı yürüttüğü yıkıcı politikalar hakkında geniş bilgi için bk. Sir Charles Eliot, "*Avrupa'daki Türkiye*", çev.: Adnan Şınar-Şevket Serdar Türet, Kervan Kitapçılık Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s.162–167

9 Tuncer Baykara, "II. Mahmut'un Islahatında İç Temeller", *Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, Ankara 1994, ss.263–270

gücüyü mücadele etmek zorundaydı. O dönemde dahi Avrupa'nın en güçlü rakibi olarak görülen Osmanlı Devleti, Balkanlardan İran'a, Ortadoğu'dan Afrika'ya doğru uzanan geniş topraklarını koruyabilmek için ıslahat çalışmalarını askeri alanda yoğunlaştırdı. Bu konuda örnek alınan model Avrupa idi. Tımar ve ocak kaldırılacak yerine erkek olan bütün vatandaşlara askerlik görevi tevdi edilecekti. Güçlü bir ordu, yeniden zaferler kazanılması devletin kurtuluşu demekti. Ancak askeri alandaki reformların istenilen sonucu vermemesi imparatorluğun sıkıntısını büsbütün artırdı. Osmanlı yönetimi artık Avrupa'nın siyasi, askeri, ekonomik gücü ile başa çıkamayacağını anlamıştı.¹⁰ Bu durumda yönetici kesim, iç ve dış sorunlar karşısında bir çıkış yolu bulmak ve imparatorluğu kurtarmak gayesiyle köklü reformlar yapmak zorunda olduğunu istemeyerek de olsa kabul etti.

3. II. Mahmut'tan Tanzimat Düşüncesinin Doğuşuna

II. Mahmut'un gelenek ile yenilik arasındaki mücadelede, geleneğin resmen muhafızlığını yapan kurumları ortadan kaldırması ya da nüfuzlarını kırması ile (Ayanın nüfuzunun kırılması, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, ulemanın etkinliğinin azaltılması) Osmanlı modernleşme sürecinin öne açılmıştı. II. Mahmut hem Nizam-i Cedid'in sınırlı başarısına hem de III. Selim'in düşüşüne ve öldürülmesine tanık olmuştu. Bu durumdan iyi ders aldığı ve III. Selim'den çok daha usta bir siyasetçi olduğu icraatlarından anlaşılmaktaydı. Zira Sultan II. Mahmut'un 1826'da Kapıkulu Ocağı'nı tasfiyesinden itibaren izlediği siyasi yol, Osmanlı reform çabalarının sonraki seksen yılda tutacağı yönü belirlemişti. Onun siyaseti de sonuçta tıpkı III. Selim'in ve büyük rakibi, ona esin kaynağı olan Mehmet Ali Paşa'nın siyaseti gibi modern bir ordunun kurulması yoluyla merkezi devleti güçlendirmeyi hedefliyordu.¹¹ Böylece II. Mahmut daha işin başından itibaren XVII. yüzyıldan beri sürekli Yeniçeri -Ulema -Ayan tarafından daraltılan Osmanlı padişahının siyaset ve otorite alanını genişletmek niyetini göstermiş oluyordu.

II. Mahmut'un seleflerinden çok daha ileri gittiği nokta, onun var olan yerleşik düzeni ortadan kaldırma bu yerleşik düzenin kurumlarını büyütme ya da zararsız hale getirme konusundaki şahsi gayretleri ve reformlarının kapsamıydı. Zira II. Mahmut yeni idari ve adli düzenlemeler ortaya çıkarmıştı.

10 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yay., Ankara 1992, s. 21

11 Zürcher, *age*, s. 64

18. yüzyıl Avrupa'sında bazı krallar halkın verimliliğini artıracak bir koruyucu tedbirler bütününe devletin olağan bir politikası haline getirmişti. Kral otoritesinin bir temsilciler meclisiyle paylaşılmadığı ülkelerde bile milli devlet kurmak isteyen hükümdarlar tebaanın mülkiyet haklarının garanti altına alınmasının zorunluluğunu anlamışlar, eğitimi topluma yaymanın kendilerine getireceği faydayı algılamışlardı. Milli devletlerin kurulmasına ve orta sınıfların güç kazanmasına paralel yürüyen bu politika, aynı zamanda milli bütünlük kurmayı ve feodalizmden kalan imtiyazları tasfiyeyi amaçlıyordu. O zamanlar bu devletler Avrupa'da yeni gelişmekte olan "Kameralizm"¹² den esinlenmişti.

Kameralizm'in uygulanmasını görerek Batı'nın özünü burada arayanlar arasında Avusturya Büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa'yı ve Tanzimat'ın mimarı Londra Büyükelçiliğinde, Dışişleri Bakanlığında ve Sadrazamlıkta da bulunmuş olan Mustafa Reşit Paşa'yı saymak gerekir.¹³ Kameralizm'in bu devlet adamlarına en cazip gelen tarafı belki de Osmanlı İmparatorluğu gibi dağınık, çok farklı etnik ve folklorik özellikler taşıyan ülkeleri birleştirici bir görüntü sergilemesiydi. Osmanlı devlet adamları milli çapta idari, hukuki, iktisadi tedbirlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek sayıda yer alan yerel kültür birimlerini "eritebileceklerini" bir "dayanışma" şuuru yaratabileceklerini düşünüyordular.

Osmanlı bürokrasisi III. Selim'den başlayarak elçilikler ve elçilerin yanında götürülen bürokratlar, II. Mahmut döneminde Avrupa'ya gönderilen öğrenciler sayesinde Batı'ya açılmış, batı tarzında yeni bir hüviyet kazanmış, başta Kameralizm olmak üzere birçok yeni düşünce ve akımı yakından tanıma fırsatı bulmuştu. İşte bu bürokrasi bir süre sonra reform hareketlerinin liderliğini eline almıştır. Bu reformcu bürokrasi ilk olarak reformun can alıcı noktası olan askeri

12 Devleti yönetme bilgisi ve yönetim sanatı olarak tanımlanan *kameralizmin* ortaya çıkışı üç temel sebebe bağlanır: Birincisi, XVI. yüzyılda sıkça yaşanan feodal beyler arası güç kavgaları, ikincisi, XVII. yüzyılda yaşanan Otuz yıl Savaşlarının yıkıcı etkisinden ve zararlarından kurtulma çabası, üçüncüsü ise yine XVII. yüzyıl sonlarına doğru yaşanan ticari kapitalizm ve finansal krizdir. Tüm bu gelişmeler dağınık bir şekilde yaşayan feodal güçlerin merkezi bir otorite etrafında bir araya getirilmeleri lüzumunu ortaya çıkarmıştır. Prusya öncülüğünde dağınık prenslikleri ve feodalleri bir araya getiren ve güçlü Almanya'yı inşa eden süreç işte Kameralizmin başarılı bir şekilde uygulanması sürecidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu etnik yapısı, barındırdığı feodal unsurlar vs. bazı Osmanlı aydınlarını Kameralizm anlayışını benimsemeye yöneltmiştir. Kameralizm hakkında geniş bilgi için bk. Durmuş Hacıoğlu, "Demokrasi, Kameralizm ve Osmanlı'daki Etkileri", *Yeni Türkiye Dergisi*, "Sivil Toplum" Özel sayısı, Ankara, Kasım-Aralık 1997, sayı: 18, ss. 375-381

13 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 7. Baskı, İletişim Yay. İstanbul 2000, s.56

ve sivil bürokrasiyi yetiştiren eğitim kurumlarının modernleştirilmesini seçmiştir. Osmanlı Devlet adamlarının amaçlarına çok benzeyen Fransız “Grandes Ecoles”¹⁴ nü model olarak seçen 19. yüzyıl Osmanlı reformcuları, bu sayede devletin çıkarlarını göz önünde tutan, iyi hazırlanmış bilgili bürokratlar yetiştirmişlerdir.¹⁵ İşte bu kadrolar II. Mahmut döneminden başlayarak Tanzimat ve Tanzimat sonrası gelişmelerin baş aktörleri oldular.

II. Mahmut’a göre; kaynağı kendisi olan yetkilerin dışında diğer bütün yetkiler ortadan kaldırılmadıkça ve Sultan’ın idaresi başkentte olduğu kadar, eyaletlerde de tek otorite kaynağı haline getirilmedikçe reform yolunda hiçbir gerçek ilerleme mümkün olamazdı. Padişahın bu anlayışı yapacağı reformların yönünü de tayin edecekti. Hemen her alanda ıslahat yapılacak ama hangi alanda yapılırsa yapılsın, reformların bir yerinde mutlaka merkezi idarenin gücünü artırma emeli yerini alacaktı.¹⁶ II. Mahmut’un köklü ve kapsamlı ıslahat programı maalesef en az aynı yoğunlukta olan bazı iç ve dış sorunlar nedeniyle zaman zaman başarısızlığa uğramıştır.

II. Mahmut iki yerde başarısız olmuştur: Birincisi ülkeye hâkim olmak isteyen maceracı Valisine özerk bir statü tanımak zorunda kaldığı Mısır’da, ikincisi ise Batı’nın müdahalesiyle Yunanlılara hürriyet tanımak zorunda kaldığı Mora’da. İngiliz belgelerinde de yer aldığı şekli ile padişahın valisine olan yenilgisi, Britanya İmparatorluğu’nu yakından ilgilendiriyordu. Zira İngilizler ne Hindistan yolu üzerindeki Mısır’da ne de Mora’da ve Boğazlara yakın yerlerde güçlü bir Mehmet Ali’yi görmek istemiyorlardı. Bununla beraber, II. Mahmut imparatorluğun diğer yerlerinde özellikle Rumeli ve Anadolu’da asi paşaların, mahalli sülalelerin ve eşrafın hakkından gelmeyi, eyaletleri İstanbul’daki hükümetin kontrolü altına almayı geniş ölçüde başardı. II. Mahmut dönemi iç ve dış hadiseleri göz önüne alındığında hemen dikkati çeken bir husus daha vardı ki o da içeride yozlaşan devlet mekanizmalarının yenileşti-

14 XIX. Yüzyıl Fransa’sında eğitimde “Grandes Ecoles” denilen ve yüksek öğretimi ifade eden yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu yapılanmanın temel hedefi Fransa ulusunun gelişimi adına gerekli nitelikli elemanların bu kurumlardan elde edilmesidir. Mühendisten doktora, filozofa kadar ihtiyaç duyulan her alanda, belli bir müfredat çerçevesinde nitelikli elemanlar yetiştirmek amaçlanmıştır. Bu ekolün en çarpıcı özelliği araştırma merkezli olmamasıdır. Temel hedef ihtiyacı karşılayacak, nitelikli elemanlar yetiştirmektir. Geniş bilgi için bk. Ömer Lütfi Antalyalı, “Tarihsel Süreç İçerisinde Üniversite Misyonlarının Oluşumu”, Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi, 2007/2 Sayı 6, ss. 26-40

15 Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 6.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 56

16 Geniş bilgi için bk. Zürcher, *age*, s. 51-58

rilmesi ihtiyacıydı. Bu, geleneğe rağmen yapılacak zor bir işti.¹⁷ Diğer taraftan Mısır Meselesi'nden dolayı uluslararası platformda derhal çözülmesi gereken önemli bir hadisenin Mehmet Ali Paşa sorununun ortaya çıkmış olması bu işi daha da zorlaştırmaktaydı.¹⁸

Bu şartlar altında Osmanlı yenileşmesi sorunu ve yaşanan iç bunalım ilk başta uluslararası dengeler gözetilmeksizin Osmanlı'nın kendi gücüyle çözülmeye çalışıldı. Ancak bu hususta II. Mahmut'un yanıltığı Osmanlı ordusunun aldığı yenilgilerle kısa sürede anlaşıldı. Nihayet Mustafa Reşit Paşa'nın teklifi ile içeride yenileşmeyi sağlayacak dışarıda ise Mısır Mesele'sini çözecek olan Tanzimat Fermanı kabul edildi. İngilizler için ise Osmanlı modernleşmesi güçlü bir Osmanlı Devleti'nin yeniden inkişafından çok, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruyacak bir sistemin varlığının sürdürülmesi anlamına gelmekteydi.

Bütün bu gelişmelere rağmen II. Mahmut hemen her alanda eğitim için Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmesine, deforme olmuş Osmanlı kurumlarının kaldırılarak yerine yenilerinin kurulmasından Osmanlı Padişahının kaybolan egemenlik haklarının yeniden tesisine kadar çok önemli işler yapmıştır. Mevcut düzeni muhafaza eden hantal yapıya rağmen yenilik yapabilecek çağdaş, cesur, elit bir Osmanlı bürokrasisi ve aydın sınıfının oluşturulmasından Osmanlı toplumunun dünyaya bakış açısındaki gelenekselliğin parçalanmasına kadar yaptıklarıyla Türk tarihinde çok önemli izler bırakmıştır. Öyle ki bu durum Avrupalılar tarafından da övülmüştür. Prusya'dan İstanbul'a gelen Teğmen Helmut Van Moltke, II. Mahmut'u Rusya'nın Büyük Petrosu'yla kıyaslamış ve Padişahın bütün hayatı boyunca azimli çalışmasını ve iyi niyetini takdirle karşılamış buna rağmen başarısız olmasını ise Osmanlı resmi ideolojisine ve toplumun görüşünden kaynaklanan hayata bakış açısına bağlamıştır.¹⁹

17 1837 senesinde Padişah II. Mahmut yeni üniforması ile atı üzerinde Galata Köprüsünden geçerken Şeyh Saçlı adında bir derviş "Ey gavur padişah işlediğin melanetlere hala doymadın mı? Dinsizliğin hesabını elbette Allah senden soracaktır. Ecdadın müesseselerini yıkıyor, İslamiyet'i harap ediyor, hem kendinin hem de bizim üzerimize Haz.: Peygamber'in gazabını celp ediyorsun" diyerek padişaha ve reformlarına karşı toplumun genel görüşünü cesurca dile getiriyordu. Geniş bilgi için bk. İrfan Gündüz, *Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri*, 3. Baskı, İstanbul 1989, s. 152

18 Baykara, agm, s. 268

19 Teğmen Helmut Van Moltke'ye göre "...Türkiye'de bir Hıristiyan'dan gelmiş ise en ufak hediye bile şüphe çeker... Rusya'da yabancılardan nefret edilmiş olabilir, Türkiye'de ise öğrenilir. Bir Türk Avrupalıların bilim, hüner, servet, cüret ve kuvvetle kendi ulusundan üstün olduğunu tereddütsüz kabul eder; fakat bir Frengin bunlardan dolayı kendini bir Müslü-

4. Tanzimat Dönemi

Tanzimat'ın reform politikaları halkın isteğine dayanmamıştır. Reformlar başı çeken bürokratların gerekli gördükleri ya da bu bürokratların Avrupalı temsilciler onları sıkıştırdıklarında harekete geçmeleriyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle reformların kitle desteği hiçbir zaman geniş olamamıştır.²⁰ Bütün bunlara rağmen Tanzimat Türk tarihinde geleneğe karşı yeniliğin, durağan toplum yapısına karşı dinamizmin, doğulu olana karşı batılılaşmanın önemli bir merhalesini oluşturmuştur. Ortaya çıkışından itibaren Tanzimat, Türk tarihinde, devlet anlayışından topluma, bireyin haklarının ilk kez algılanmasına kadar birçok hususun başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Diğer taraftan anayasal devlete zemin hazırlayan "hukuk devleti" olgusunun Osmanlı siyasetinde ilk kez ortaya çıkması da yine Tanzimat'ın bir sonucudur.

Tanzimat'ın üç büyük mimarından Mustafa Reşit Paşa 1834'de Paris'te ve sonra Londra'da, Ali Paşa 1836'da Viyana'da, Fuat Paşa 1840'da Londra'da Büyükelçilik vazifelerinde bulunmuşlar,²¹ Avrupa kültürünü yakından tanımışlardı. Onların seçkin çalışma arkadaşlarından Sadık Rifat Paşa 1837'de Viyana'da orta elçiydi. Mehmet Şekib 1841'de oradaydı, İbrahim Sarım Paşa 1834'te Londra'da hizmet görmüştü. Bu ilk diplomatların çocukları bile çocukluk ve gençlik yıllarında Avrupa'da bulunmak fırsatından yararlanarak gelecek kuşakta yüksek devlet makamlarını büyük ölçüde doldurarak Osmanlı Siyasetine yön vermişlerdir.²²

Bu yenilikçi ve Batılı olarak nitelendirilen Osmanlı bürokrasisinin yetişmesinde Avrupa'nın özellikle İngiltere ile Fransa'nın doğrudan tesiri vardı.²³

man'la bir tutabileceğini hiç aklına getirmez..." Geniş bilgi için bk. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kıratlı, TTK Yay, Ankara 1998, s. 83

20 Zurcher, *age*, s. 102

21 Lewis *age*, s. 84

22 Lewis, *age*, s.89

23 Osmanlı reformlarının ortaya çıkmasında İngiltere ve Fransa'nın etkisi olduğu kadar Avusturya imparatorluğu ve Metternich'inde tesirleri vardı. Metternich'in (Avusturya İmparatorluğu Başbakanı) "İmparatorluğun dış politikasındaki gücü, içteki düzenin sağlamlığına bağlıdır." sözü onların düsturuydu. Bu telkinlerin benimseyenlerin başında Viyana elçimiz Sadık Rifat Paşa ve Cevdet Paşa gelmekteydi. Tabi ki bu durum Mustafa Reşit Paşa'nın Londra büyükelçiliği esnasında İngiliz devlet adamlarından etkilendiği ve bu durumun da Tanzimat'a yansıdığı teziyle çelişir gibi gözükmektedir. Aslında bu bir çelişkidir çok her iki taraftan da etkilenildiği şekilde izah edilebilir. Zira çok uluslu bir devletin başında bulunan Metternich'in tavsiyeleri, aynı konumda bulunan Osmanlı Devlet adamlarına cazip gelmiş olmalıdır.

Zira Tanzimat Dönemi reform hareketi aniden ortaya çıkmış bir olay değildi. 1832'den beri yapılan hazırlıkların resmi belge haline getirilmiş hali idi. Bu sırada Osmanlı bürokrasinin reform istekleriyle İngiltere'nin bu konudaki arzuları bağdaşıyordu. Osmanlı Devleti şu halde ciddi bir dış desteğe sahip oluyordu. Tanzimat'ın öncüsü olarak kendisini gösteren Mustafa Reşit Paşa²⁴ İngilizlerin Türkiye ile ilgili reform çalışmalarını yakından izleyerek, onlara sempati duymaya başlamıştı. Reşit Paşa'nın İngiliz Devleti hakkındaki takdiri büyüktü.²⁵ Paşa bütün siyasi meselelerin hal merkezinin Londra olduğuna inanmaktaydı. Hatta Fransa ile Osmanlı arasındaki ihtilafların da İngiltere vasıtasıyla ortadan kaldıracağına kanaat getirmekteydi. Mustafa Reşit Paşa²⁶ Londra'da Osmanlı Elçisi bulunduğu süre içerisinde sık sık Lord Canning (1841–1858 tarihleri arasında İstanbul'da büyükelçi olarak bulunmuştur) ile temas kurmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nda girişilecek olan reformları birlikte formüle etmişlerdi. Bu dönemde İstanbul'da politika üretme sürecinde yabancıların özellikle İngilizlerin nüfuzu çok fazla artmıştı. İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını Londra'da sezilen Rus yayılmacılığına karşı bir kalkan olarak desteklemektedir.²⁷ Bu durumda Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu reform yapmakta gören Mustafa Reşit Paşa ile Osmanlıyı ayakta görmek isteyen Londra'nın siyaseti örtüşmekteydi.

Reşit Paşa ile reformlar meselesi hakkında görüşme yapan Canning bu görüşme hakkında şöyle diyordu: "Paşa bu işin neresinden başlanması gerektiğini sordu, 'Ta baştan' diye cevap verdim. Nasıl baştan diye sorusunu tekrarladı: 'Tabi mal ve can emniyetinden' dedim. Şeref ve haysiyetinde emniyet altında olması gerekmez mi? diye sordu: 'Şüphesiz' dedim."²⁸ Nihayet Müslüman ve Hıristiyan bütün Osmanlı vatandaşlarının can, mal, namus, emniyetini muhafazayı esas alan Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839'da tam da bu doğrultuda

24 Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) *Osmanlı Devleti* zamanında 6 kez *Sadrızamlık*, Dışişleri Bakanlığı, birden fazla kez *Paris* ve *Londra* Büyükelçiliği yapmış büyük bir devlet adamıdır.

25 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)*, TTK, Ankara, 1999, s. 219

26 Tanzimat'ın Mimarı olan Mustafa Reşit Paşa, Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'ne ilk diplomasi usulünü getiren kişidir. Yine onun ifadesiyle "Kevb-i utarid gibi Cürmü küçük kadri büyük bir zaat olarak ortaya çıkmıştır. Onun gayet usta bir şekilde Mısır meselesinin halini Tanzimat'ın ilanına bağlaması ve Avrupa devletlerini Mısır'a karşı Fransa hariç, Osmanlı yanına çekmesi büyük bir başarı olarak kabul edilmiştir." Geniş bilgi için bk. Cevdet Paşa, *Tezahir*, haz.: Cavit Baysun, TTK Yay., Ankara 1953, c. I, s. 6–7

27 Zürcher, *age*, s. 79

28 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1991, s. 164–166

ilan edilmişti.

Tanzimat Fermanı'yla birlikte Rusya'nın Osmanlı üzerindeki nüfuzu sarılmaya, hatta Ortodoks dünyası üzerindeki tesiri yok olmaya başladı. İslahat Fermanı'yla da İngiltere, Osmanlı topraklarında ki Ortodoksları ve bütün Hristiyanları himaye hakkını üzerine aldı. Böylece Osmanlı üzerindeki İngiliz baskısı artırıldı. Türkiye'ye gönderilen Canning²⁹ "Hükümet içinde hükümet" haline geldi.³⁰

Canning'e Londra'dan verilen talimatta; ordunun ıslahı, devlet adamlarının ehil olanlardan seçilmesi, Hıristiyanlara daha iyi davranılması, eyaletlerdeki hoşnutsuzlukların giderilmesi, vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi, din değiştirmenin serbest hale getirilmesi, Hıristiyanların da orduya alınması gibi hususlar yer alıyordu. Kimi zamanlar İngiliz tazyiki tehditlere kadar vardı, 24 Kasım 1850'de M. Reşit Paşaya bir mektup yazan İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston şöyle diyordu: "Türk imparatorluğu başta bulunanların ürkekliği zaafı ve kararsızlığı yüzünden yıkılmaya mahkûmdur. Korkarım yakın bir zamanda yerine ne konabileceği hususunda bazı kararlar almak zorunda kalacağız."³¹ Görülüyor ki Palmerston Türkiye'nin Rusya'ya karşı "set devlet" görevini yapamaması ve Doğu'daki İngiliz çıkarlarını koruyamaması halinde bu görevi ondan daha iyi yapacak yeni devlet ya da devletler kurmayı tasarlıyordu.

Osmanlı iç dünyasında ise Mısır'a bir Osmanlı Defterdarının görevlendirilmesi hususu yüzünden Mehmet Ali Paşa ile arası açılan Reşit Paşa Hariciye Nezaretinden azledilmişti. İşte bu olaydan sonra Tanzimat Döneminin diğer aktörleri Ali ve Fuat Paşaların Hariciye Nezaretine getirilmeleriyle de bu iki şahıs ile Reşit Paşa'nın arası açılmıştı. Bir süre sonra Ali ve Fuat Paşalar aralarına Rüşdi Paşa'yı da alarak Cevdet Paşa'nın ifadesine göre "ekanim-i selase" gibi (baba, oğul ve ruhul Kudüs) bir birlik kurarak Reşit Paşa aleyhine dönmüşlerdi.³² Bu ihtilaf devlet erkânının da iki muhalif kanada ayrılmasına yol açtı. Onların bu şekilde ikiye ayrılmaları dış politikaya da yansdı. Nitekim Reşit Paşa öteden beri İngiltere taraftarı bir politika takip ederken Ali ve Fuat Paşalar Reşit Paşa'ya muhalif olmaları sebebiyle Fransa tarafını tutmuşlardı.³³ Öyle ki

29 Canning'in Osmanlı ile ilgili tüm görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Can Stanley Lane Pool, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, çev.: Can Yücel, İş Bankası Yay. Ankara 1959

30 Geniş bilgi için bk. Kaynar, *age*, s. 164-166

31 Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve İngiltere*, Vatan Yay., İstanbul 1995, s. 53-54

32 Cevdet Paşa, *Tezakir*, c. 2, s. 61

33 Cevdet Paşaya göre Tanzimat Döneminde devlet ricali sadece İngiliz ve Fransız nüfuzu altın-

Kırım savaşı ile birlikte İngiltere ile Fransa Osmanlı idaresinde nüfuz mücadelesine girişmiş bu yarış Osmanlı idaresinde tesirini kısa sürede göstermiş hangi devlet politikaca üstünlük sağlarsa onun taraftarı olan devlet adamları iş başına gelir olmuştu.

1856'da Islahat Fermanı ilan edilince bunu ilk eleştirenlerden biri de Reşit Paşa olmuştur. Ona göre Islahat Fermanı çok ağır sonuçlar doğuracaktı: *"Aba ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-i mukaddese-i milliyemizi bugün gâib ettik. Millet-i İslamiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslam'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür."*³⁴ Cevdet Paşa ise fermanla ilgili olarak, *"... Vukelây-ı hazır Avrupalılara hoş görünmek için bol doğradılar ve tedricen vakt-u zamanı ile yapılacak şeyleri defaten ilan ettiler..."*³⁵ demiştir.

Fransız Sefiri ise *"Devlet-i Aliye'nin bu kadar fedakârlık edeceğini mamul etmez idik Canning ne dediyse vukelay-ı devlet-i âliye kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı ben bir meretebe kendilerine yardım ederdim"*³⁶ diyerek İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki yoğun tesirini açıkça ortaya koymuştur.

Diğer taraftan dış dünyada Tanzimatın ilanından dolayı Osmanlı Devleti lehinde olumlu gelişmeler yaşanmaktaydı. İngiliz ve Fransız kamuoyunda gazetelerde Tanzimat hareketi hakkında olumlu görüşler sarf edilmekteydi. "L. Univers Gazetesi" 26 Kasım 1839 tarihli nüshasında haberi şu şekilde takdim ediyordu: *"İstanbul muhabirimizden aldığımız bir mektupta çok büyük bir ehemmiyet-i haiz ve aynı zamanda hiç beklenmedik bir haber verilmektedir. Bu Müslüman milletine bazı esaslı siyasi hukukun bahşedilmiş olmasıdır. Tatbik edildikleri takdirde imparatorluğun manzarasını değiştirmesi icap eden bu esas at Türkiye'nin muasır medeniyet yoluna girmesini mümkün kılacak müesseselerin temelini atmaktadır..."* Abdurrahman Şeref Bey de tarih musahabelerindeki "Tanzimat-ı Hayriyye'nin tenfizi" adlı makalesinde olayın dışarıya yansımalarını şöyle izah ediyordu: *"Tanzimat-ı Hayriye hariçte dahi iyi tesir hasıl etti.... Tanzimat'ın ciddiyetine ve Devlet-i Ali'yenin bu meslek-i ceditte sebat ve terakki edeceğine itimat peyda olmağa başladı."*³⁷ Tanzimat'ın Avrupa'da yarattığı bu olumlu hava, onun Batılıların beklen-

da kalanlar şeklinde ikiye ayrılmamış Mahmut Nedim Paşada daha çok Rusya taraftarı bir siyaseti benimsemişti. Geniş bilgi için bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. I, s. 26

34 *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, 13-14 Mart 1985, TTK, Ankara, 1994, s. 27.

35 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. I, s. 70

36 Cevdet Paşa, *age*, c. 1, s. 79

37 Kaynar, *age*, s. 185-189

tilerini karşılaması açısından yarattığı memnuniyetle ilgiliydi. Bu durum Tanzimat üzerindeki Batı tesirini en güzel şekliyle izah ediyordu.

İçeride ve dışarıda bu şekilde karşılanan Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde yeni bürokrasinin ve modern teşrifat usullerinin geliştirilerek tekâmül ettirilmesinde de önemli rol oynadı. Zira Fermanın ilanının arka planını oluşturan hadiseler onun imparatorluğa yeni bir canlılık kazandırmak ve bütün teb'anın haklarını korumakla ilgili olmasına rağmen, özel olarak Osmanlı memurlarını serbestleştirmeyi hedeflemiş olduğuna dair tartışmaları desteklemektedir.³⁸ Osmanlı yönetimi, düzensiz bir yapıda olan eski bürokratik yapısını terk ederek, modern bürokrasinin özelliklerini benimsemeye başladı. Memurların hakları, dairelerin hiyerarşik örgütlenmeleri, her dairenin ayrı ve özgün işlevlere sahip olmasının benimsenmesi kuralı kabul edildi. Memurların zorunluluklarının sözleşmeyle sınırlı olması, memurların (tercihen sınav yoluyla) getirebildikleri işlere göre istihdam edilmeleri, memurların ücret almaları, görevlerinin tek ya da en azından birincil meşguliyetleri olması hususları kural haline getirildi. Terfinin kıdem ya da liyakat temelinde gerçekleştiği belirli bir kariyer kalıbı bulunması ve memurların görevlerini yerine getirmeleri sırasında disiplin açısından tek bir denetim sistemine tabi olmaları gibi Weber'de yer alan sıralamanın Osmanlı memuruna bahşedilmesi süreci başlamış oldu.³⁹ Gerçi Osmanlı bürokrasisi bu haklara hiçbir zaman tam anlamıyla sahip olamadı. Ancak en azından bir kısmına sahip olarak mevcut iç ve dış politikadaki etkinliğini arttırmasını da bildi.

Osmanlı diplomatı II. Abdülhamit devrine kadar Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasında geniş bir siyaset alanını kullanmaktaydı ve Osmanlı toplumunun gözünde temsil ettikleri devleti dış dünyaya tanıtmaktan çok, dış dünyayı temsil eden bir sınıf olarak görülmekteydi. Kuşkusuz 19. yüzyıl ortalarına değin Osmanlı diplomatları şöyle ya da böyle bütün yönleriyle batılı kültürel değişimin öncüleriydi.⁴⁰

Tanzimat'la birlikte Hariciye Nezareti⁴¹ giderek önem derecesini artırmış-

38 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.185

39 Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, Çev.: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 7

40 Findley, *age*, s. 12

41 Rami Mehmet Paşa'nın Karlofca Antlaşması görüşmelerinde gösterdiği başarıdan sonra yavaş yavaş harici işler Reisü'l Küttablara tevdi edilmeye başlanmıştı. Önceleri nişancının emrinde olan Reisü'l Küttab XVIII. yüzyıldan itibaren önem kazanıp nişancının maiyet me-

tır. Batılılaşma sürecinde dönemin büyük bir bölümünde en önde gelen kurumlar Hariciye Nezareti ve Meclisi Vala olmuştur. Hemen hemen bütün reformlar Tanzimatçıların öbekleştiği bu iki kurum tarafından planlanmış ve denetlenmiştir.⁴² Bu durum bile aslında Osmanlı modernizminin Batılı karakterinin gücünü izah etmeye yetmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı toplumunda belli bir Avrupa bilgisi ve birikimi oluşunca, Hariciye Nezareti giderek lider olan bu istisnai konumunu yitirmiştir.

Tanzimatın öncü kadrosu ne geldikleri meslek ve dünya görüşü ne de toplumsal kökenleri bakımından birbirine benzemeyen kişilerden oluşmuştur. Aralarında bir uyum vardı ama birlik olduğu kesinlikle söylenemezdi. Mustafa Reşit Paşa, A. Cevdet Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa'dan oluşan Tanzimat dördlüsü, iktidarı tutucu ve görünüşte reformcu bir kadrodan devralmışlar ve kendilerince Osmanlı modernleşmesinin sağlanması adına ellerinden geleni yapmışlardır. Ancak büyük uğraşlar sonucu yaptıkları birçok şey çoğu zaman iç siyasetin çalkantılarına kurban gitmiştir. Devlet fermanının içeriğini geniş halk kitlelerine anlatacak, yapılmak istenenleri halka izah edecek yöneticileri bulmakta zorlandığı gibi, bizatihi yenilikleri benimsemiş ve uygulamak için çaba gösteren bir kadroya da o dönemde sahip olamamıştır.⁴³ Diğer taraftan bu çabaları uluslar arası dengelerle ortaya çıkan ve devleti fazlasıyla meşgul eden gelişmelere takılmıştır. Özellikle İngiltere'nin asrın sonlarına doğru reformlara olan desteğini giderek azaltması hatta Osmanlıya karşı cephe alması nihai hedefe ulaşamamasında, Osmanlı yenileşme hareketinin tamamlanamamasında rol oynayan önemli unsurlardan birisi olmuştur.

murluğundan kurtularak doğrudan Veziriazam maiyeti haline gelmiştir. Zira işlerin Bab-ı Aliye intikaliyle Bab-ı Ali memurlarının önem kazanması üzerine sadrazam maiyeti olmayan nişancının ehemmiyeti azalarak reis efendinin yıldızı parlamaya başlamıştı. Ayrıca söz konusu yüzyıldan itibaren devletin dış ilişkilerinin artması ve bunların Reisü'l Küttab'ın yetki ve sorumluluğuna verilmesi de onun önemini arttıran diğer bir nedendir. II. Mahmut döneminde artan önemine binaen kurulan Hariciye Nezareti XIX. yüzyılın ilk yarısında önemli şahısların nezarete atanmasıyla çok mühim bir mevkiye ulaşmış, Osmanlı iç ve dış siyasetinde sorumluluk sahibi bir konuma erişmiştir... Geniş bilgi için bk. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yay. İstanbul 1993, s. 70-83.

42 Akyıldız, *age*, s. 305

43 Çadircı Musa, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim - 3 Kasım 1989, TTK, Ankara 1994, ss. 295-300

5. Sonuç

19. yüzyıl başlarından itibaren İngiltere'nin temel siyaseti sömürgelerini ve sömürge yollarını muhafaza etmektir. Zira Osmanlı'nın bir taraftan Hindistan sömürge yollarına hâkim bir noktada bulunması, diğer taraftan İngilizler ile kapitülasyon antlaşmaları yapması ve güçsüz imparatorluğun çoğu zaman başı sıkıştığında İngiltere'ye müracaatı,⁴⁴ Osmanlı'yı açıktan açığa bir İngiliz sömürgesi konumuna sürüklemişti. Şu halde İngiltere için 19. asrın sonlarına kadar en azında mevcut dengeler devam ettiği sürece Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruması stratejik açıdan elzem olmuştu.

İngiltere için Padişah ve devleti çok önemliydi. Doğu'da Fransa ve özellikle Rusya'ya rağmen İngiliz çıkarları ancak bu şekilde korunabilirdi.⁴⁵ Ancak devletin durumu hiç de iyi değildi. Osmanlı her an yıkılabilirdi. Acilen önlem alınmalı eskiden ve çürümeye yüz tutan Osmanlı kurumları modernize edilerek yeniden ayağa kaldırılmıyordu. İngiltere'nin bu durumda Osmanlı modernleşmesine katkısı kaçınılmazdı. Ancak bu modernleşme ve yeniden inkişaf hareketi belli bir denge üzerinde yürütülmeliydi. Osmanlı, İngiliz çıkarlarını yine İngiliz düşmanlarına karşı koruyacak kadar güçlendirilmeli, ancak bu gücü İngilizlere kafa tutacak seviyeye de ulaştırılmamalıydı. İngilizler bu anlayışla Osmanlı modernleşmesine yardım ettiler⁴⁶

19. yüzyılın sonlarına doğru Almanya ve İtalya'nın birliklerini sağlamalarıyla sadece Avrupa'da değil bütün Dünya'da dengeler alt üst oldu. İngiltere yeni düşmanlarına ve özellikle de Almanya'ya karşı çok zayıflayan Osmanlı'yı koruyamayacağını düşünerek Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçti. Aynı dönemde Sultan II. Abdülhamit'te yönünü Almanya'ya

44 Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile ortaya çıkan Mısır Sorunu, Fransa'nın Mehmet Ali Paşa'dan yana tavır sergilemesi, Rusya'nın 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Boğaza yerleşmesi ile ortaya çıkan Boğazlar Meselesi, Rusya'nın Osmanlı üzerinde giderek artan istek ve emelleri, Osmanlı'yı İngiliz yardımına mecbur bırakan başlıca unsurlardır. Geniş bilgi için bk. Sevim Ünal, "1838–1841 Yılları Arasında Türk İngiliz Politik İlişkileri", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 11–15 Ekim 1976, TTK, Ankara 1976, c. III, ss. 1545–1559

45 Geniş bilgi için bk. Ünal, *agm*, ss. 1545–1559

46 1831'de Türkiye'ye özel bir misyonla gönderilen Statford Canning'de 7 Mayıs 1832 tarihli raporunda aynı düşünceleri destekler fikirler öne sürmüştür. Osmanlı'nın yeni bir idari düzenlemeye ihtiyacı bulunduğunu etkili bir askeri ve mali reform yapılması gerektiğini belirten Canning, Türk İmparatorluğu'nun hızla ölmekte olduğunu, Hristiyan medeniyetine yaklaşma çabalarının onu ancak şans eseri olarak kısa bir zaman için yaşatabileceğini ileri sürmüştür. Geniş bilgi için bk. Armaoğlu, *age*, s. 211–212.

dönerek Rus tehdidine Paris ve Londra desteği dışındaki araçlarla da karşı koymayı tasarlıyordu.⁴⁷ Böylece Osmanlı Devleti İngiltere'den uzaklaşmaya başladığı gibi Osmanlı modernleşme hareketi de sınırlı da olsa ona destek veren, en önemli dış müttefikini kaybetmiş oldu.

III. Selim'den başlayan, II. Mahmut'la devam eden o asrın modernleşme hareketi 19. yüzyılda içeride ve dışarıda yaşanan bazı hadiseler nedeniyle başarılı olamadı. İçeride Yeniçeri Ocağı'nın haline rağmen, Ulemanın siyaset ve toplum üzerindeki geleneği muhafaza eden ve yeniliğe dair ne varsa din adına itiraz eden güçlü muhalefeti önlenemedi.⁴⁸ Ulemanın ve farklı sebeplerden de olsa bu muhalefete katılan ayanın duruşları, toplumun geleneksel dünya görüşünün yeniliğe karşı direnç kazanmasında etkili oldu. Diğer bir iç etken de Avrupa'yı görmüş, çağdaş Batı'daki gelişmelere vakıf olmuş Osmanlı aydın, diplomat ve bürokratinin çok az sayıda olmasıydı. Zira yeniliği uygulamak eski devlet ricaline kalınca başarısızlık da kaçınılmaz oldu. İçeride yaşanan ve yüzyıla damgasını vuran Mehmet Ali Paşa sorunu da reformları sekteye uğratan diğer bir etkendi. Bütün bunlara birde reformcular arasında yaşanan kısır çekişmeler ile para ve zaman yokluğu da eklenince reformların geleceği açısından olumsuz ve karanlık bir durum ortaya çıkmış oldu.⁴⁹

Dışarıda ise Rusya'nın hızlı yükselişi ve amansız saldırıları devlete yenilikler için ne fırsat ne de zaman tanıdı. Başta İngiltere olmak üzere Batılı aktörlerin reformlar konusundaki çıkarıcı ve samimiyetsiz tutumları da yenilikleri baltalayan diğer bir etkendi. Bütün bu dâhili ve harici sebepler yenileşmenin tam olarak yapılmasına, yapılırsa da başarıya ulaşmasına ve kalıcı olmasına mani olan unsurlardı.

Her ne kadar bir başarısızlık söz konusuysa da II. Mahmut ve Tanzimat'ın oluşturduğu modern bürokrat ve aydın sınıfı pes etmek niyetinde hiç olmadı. Onlara göre, başarısız olan "reform düşüncesi ve modernleşme siyaseti" değildi. Asıl başarısız olan reformları ortaya çıkarırken geleneğin gücüne karşı ürkek davranarak kapsamını sınırlı tutan reformistler ile yeni teşkilat ve teşrifat usullerini uygulamaktan aciz kalan eskimiş ve geri kalmış bürokrat tayfasıydı. O zaman yapılması gereken rejimde dâhil olmak üzere mevcut olan her şeyi

47 Kent, Marian, *Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler*, çev.: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 13

48 Geniş bilgi için bk. Gündüz, *age*, s. 152.

49 Akyıldız, *age*, 304

sorgulayacak kadar cesur, siyaseti ve toplumu yeniden dizayn edecek kadar kapsamlı, bir reform hareketini gerçekleştirmektir. Şüphesiz bu Mutlak Monarşi düzenine mutlak surette kısıtlamalar getirecek olan Meşrutiyet demektir.

Kaynakça

- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yay. İstanbul
- Antalyalı, Ömer Lütfi, "Tarihsel Süreç İçerisinde Üniversite Misyonlarının Oluşumu", *Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi*, 2007/2, sayı: 6, ss. 26-40.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara, 1999.
- Baykara, Tuncer, "II. Mahmut'un İslahatında İç Temeller", *Tanzimatın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK Yay., Ankara 1989, ss. 263-270.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, TTK, c. I, II, III, Ankara 1953.
- , *Tarihi Seçmeler*, haz. Sadi Irmak, Behçet Kemal Çağlar, MEB Yay, c. I, II, İstanbul 1973.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler*, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* 31 Ekim - 3 Kasım 1989, TTK, Ankara 1994, ss. 295-300.
- Çataltepe, Sipahi, *19. Yüzyıl Başarılında Avrupa dengesi ve Nizami Cedit Ordusu*, Göçebe Yay, İstanbul 1997.
- Eliot, Sir Charles, "Avrupa'daki Türkiye" Çev.: Adnan Şınar-Şevket Serdar Türet, Kervan Kitapçılık Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s.162-167.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yay. Ankara 1992.
- Findley, Carter V., *Kalemiyeden Müllükiye*, çev.: Gül Çağalı Güven, Tarih Vak. Yurt Yay, İstanbul 1996.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri*, 3. Baskı, Seha Neşriyat İstanbul 1989
- Hacıoğlu, Durmuş, "Demokrasi, Kameralizm ve Osmanlı'daki Etkileri", *Yeni Türkiye Dergisi: Sivil Toplum Özel sayısı*, Ankara, Kasım-Aralık 1997, sayı: 18, ss. 375-38.
- Hazard, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, çev.: Erol Güngör, Ötüken Yay., İstanbul 1994
- Iitzkowitz, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, çev.: İsmet Özel, Şule Yay. , İstanbul 1997.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hattı Hümayunları*, TTK Yay., Ankara 1999.
- , *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., c..VI, Ankara 1994 .
- Kent, Marian, *Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler*, çev.: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- Kocabaş, Süleyman, *Türkiye ve İngiltere*, Vatan Yay., İstanbul 1995.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yay., Ankara 1991.
- Kuran, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Diyanet Vak. Yay. , Ankara 1994.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 1998.
- Ubcini, M. A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev.: Cemal Aydın Timaş Yay. , İstanbul 1998.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 6. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1997.
- , *Türk Modernleşmesi*, 7. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- , *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1998.
- Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri- Bildiriler* 13-14 Mart 1985, TTK Yay., Ankara 1994.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "XV, XVI. yy. Resmi Osmanlı İdeolojisi ve Muhalefet Problemi", *XI. Türk Tarih Kongresi*, 5-9 Eylül 1990, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yay., c. III, Ankara 1994, ss. 1201-1243.
- Oltaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., III. Baskı, İstanbul 1995.

- Pool, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, çev.: Can Yücel, İş Bankası Yay., Ankara 1959.
- Show, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev.: Mehmet Harmancı, e Yayınları, c. I, İstanbul 1994.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789–1994)*, Filiz Yay., İstanbul 1999.
- Ünal, Sevim, "1838–1841 Arası Türk İngiliz Politik İlişkileri", *VEL TT. Kongresi, 1 1-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Yay., c. III. , Ankara 1983, ss. 1545–1558.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev.: Yasemin Gönen, İletişim Yay., İstanbul 2000